

העברית החדשה, מסע בעקבות עיצורים במחלוקת

מופת להגייה נכונה ברדיו או סמל למעמד נמוך - העברית החדשה עוד לא החליטה איך
צריכות להישמע העי"ן, החי"ת והרי"ש

ישי נוימן

עיתון הארץ, 15.09.2012

לאן נעלמו החי"ת, העי"ן והרי"ש? לשום מקום, הן כאן. כל טקסט עברי שתפתחו יגלה שמקומן של האותיות האלה נשאר איתן. ובשימוש עממי מושאל, לשם הנוחות, לאן נעלמה הגיית הרי"ש הקדמית, זו המופקת ברטט או בנקישה של קצה הלשון בקדמת חלל הפה (בחיתוך חוד-לשוני), והאם ומדוע הומרה בהגיית רי"ש אחורית (בחיתוך ענבלי, זו המופקת באמצעות הענבל, כלומר האיבר הדומה ללשון קטנה באחורי חלל הפה הנראה תלוי ממעל בבדיקה רפואית של הגרון)? ומה עלה בגורלן של החי"ת והעי"ן הגרוניות (בחיתוך לועי)? העברית בת זמננו מזמנת לנו כאן מקרה מרתק של דינמיקה חברתית-לשונית.

כל חברת בני אדם היא גם חברה לשונית, ואולם בתרבויות אורייניות שונות, ובכלל זה בתרבות היהודית, לצד לשון הדיבור, הנחשבת לטבעית, קיימת גם אומנות הקריאה בקול על פי כללי מימוש אותיות כהגאים, היינו מסורת הגייה, והיא נחשבת למלאכותית לעומת לשון הדיבור. מסורת הגייה היא מרכיב חשוב בפולחן הדתי, למשל קריאת התורה בבית הכנסת, אך גם במציאות המודרנית בדיבור לפני קהל, היינו במה שכונה תחילה לשון התיאטרון או לשון הבימה, ומאוחר יותר בלשון הרדיו והטלוויזיה.

הדיכטומיה בין דיבור ספונטאני לבין קריאה בקול או דיבור מחושב המתבסס על מסורת ההגייה, אינה מוגבלת לחברות מסורתיות, ובמקרים רבים לשון הדיבור משפיעה על מסורת ההגייה ולהיפך. מערכת ההגה של העברית הישראלית המדוברת צמחה, כידוע, מתוך היתוך מסוים של אחדות ממסורות הגיית העברית אלה באלה.

עם קבלת ההחלטה הפוליטית להפוך את העברית ללשון דיבור, על פי מצעו של אליעזר בן יהודה במאמרו "שאלה נכבדה" (1879), עמדו לרשות מבצעי ההחלטה (החכם הירושלמי, פינס, בן-יהודה, וממשיכיהם) מסורות הגייה, ולכל אחת מהן מאפיינים ייחודיים לה, בין היתר לפי לשון הדיבור הזרה שבפי קוראי העברית בקול.

בתחום העיצורים, היהודים דוברי היידיש הגו בקריאת העברית בקול רי"ש קדמית או רי"ש אחורית לפי סוג הרי"ש שבניב שבפיהם, אך חי"ת ועי"ן לא נבדלו אצלם מכ"ף לא דגושה ומאל"ף, כמו אצל כל היהודים הספרדים שלא דיברו ערבית. והיות שמצאי ההגאים בלשון

הערבית כולל חי"ת לועית (לצד חי"ת ההגויה ככ"ף לא דגושה) ועי"ן גרונית, היהודים דוברי הערבית קראו עברית בהגאים אלה.

בשלב הראשון של המעבר לדיבור עברי, לפני פעולתו של כור ההיתוך הלשוני, שתוצאותיו בתחום המבטא הולידו את המבטא הצברי, השתמשו בני כל עדה בהגאים שהיו נהוגים בקריאת העברית בקהילתם.

פעולתו של כור ההיתוך הלשוני פעלה בשני מישורים, האחד ממסדי-רשמי והאחר עממי. במישור הממסדי, הוחלט באספת הייסוד של הסתדרות המורים (זכרון-יעקב, 1903) על הגיית מופת ברי"ש קדמית, שהיתה הגייתם הטבעית של כל הספרדים (דוברי ערבית ואחרים), ושל דוברי ניבים אחדים של יידיש; כן הוחלט על חי"ת ועי"ן גרוניות, שהיו מאפיין מובהק של רקע לשוני בערבית.

החלטה זו קיבלה גושפנקה רשמית של ועד הלשון (1913), והגייה זו נעשתה לתקן המופתי לקריאה מן הכתב ולדיבור לפני קהל (אילן אלדר, [תכנון לשון בישראל](#), ירושלים, תש"ע). כך, בשידורי הרדיו העברי למן הקמתו, בשנת 1936, הייתה הקפדה מוחלטת על המבטא התקני, ומוצאה התימני של גאולה כהן הוא אשר הקנה לה את מעמדה כקריינית טובה. גם האחים משה חובב וראומה אלדר, שנולדו בשם מחבוב, היו לקרייני עברית מקצועיים.

ואולם, תפוצתן של הרי"ש הקדמית מזה, ושל החי"ת והעי"ן הלועיות, מזה, לא היתה שווה בקרב העדות, והיות שהחי"ת והעי"ן הלועיות נתפשו כסממן מובהק של רקע לשוני ערבי, הסובל מהיעדר יוקרה בחברה הכללית, הגייתן נשארה בגבולות השידור הרשמי ולא התרחבה מעבר לכך. כך, למעט זמרים בעלי הרקע הלשוני המתאים, כשושנה דמארי, הכול שרו עברית אמנם ברי"ש הקדמית המופתית אך בלא חי"ת ועי"ן גרוניות.

חשוב לציין כי המורים לזמרה ולפיתוח קול מייחסים חשיבות לרי"ש הקדמית הודות לאיכותה האקוסטית הגבוהה יחסית לזו של הרי"ש האחורית, ובכך סייעו בקיומה של הגיית המופת בזמר העברי. לימים הלכה ההקפדה על הלועיות ופחתה גם בערוצים הרשמיים, עד אשר בטלוויזיה, שנוסדה בשנת 1969, הוקפד רק על רי"ש לשונית ולא על חי"ת ועי"ן לועיות, וההיערכות מחדש משתקפת היטב בספרם של אבא בנדויד והדסה שי, מדריך לשון לרדיו ולטלוויזיה (ירושלים, רשות השידור, מרכז ההדכה, תשל"ד, 1974).

במישור העממי, הביאה פעולת כור ההיתוך לזניחת עיצורים שלא היו משותפים לרוב העדות. מעמדה של הרי"ש האחורית נעשה לבלתי מסומן מבחינה חברתית, באופן שההוגה רי"ש קדמית בדיבור נחשב לשונה. מובהקותן של החי"ת והעי"ן הלועיות כמסמנות מבטא מזרחי או ערבי לא הותירה להן סיכוי בתחרות על היוקרה בעברית הצברית, הן משום היותן במיעוט והן משום המתאם הגבוה בין דובריהן לבין בני מעמד חברתי-כלכלי נמוך.

המחקר בתחום מראה כי גם דוברי העברית המשוערבת (כלומר "מזרחית"; המונח Arabicized Hebrew מאת הבלשן חיים בלנק) זונחים אותן בהדרגה מתוך שאיפה

להידמות לחזק בחברה היהודית. כך, לצד העברית הישראלית הכללית, הבלתי-מסומנת, בעלת רי"ש אחורית וללא חי"ת ועי"ן לועיות, זוהה הניב המסומן חברתית, בעל החי"ת והעי"ן הגרוניות, כעברית משוערבת. כניב מסומן חברתית, הגייתו היא לחם חוקם של חיקויים רבים בסרטים ובמערכונים.

סוף פסוק? לא ולא. מכאן ואילך, סיפוריהן של הרי"ש, החי"ת והעי"ן מתפתחים כל אחד במסלול שונה. הרי"ש הקדמית נתפשת כזרה למבטא הצברי, אך אין היא מאפיינת מוצא מסוים, ולכן היא שרדה זמן רב יותר בקריאה המוקפדת בקול ובזמר העברי והישראלי, אפילו בקרב אשכנזים בעלי רי"ש אחורית בדיבור. כך תשמעו רי"ש קדמית הן אצל קריינים ומגישים כדן כנר והן בפיהם של כל הזמרים עד סוף שנות השבעים של המאה העשרים. ואולם, בשלב כלשהו בשנות השמונים נפל דבר, וזמרים רבים, המדברים ברי"ש אחורית, זנחו את הרי"ש הקדמית, שהיא מלאכותית בעבורם, ועברו לשיר ברי"ש הטבעית שלהם, ואילו הרי"ש הקדמית הפכה ממאפיין של הגיית מופת לאחד המאפיינים של הגיית העברית בזמר המזרחי, ושם היא ממשיכה להתקיים גם היום.

כדי להיווכח בתהליך, הקשיבו לזמרים ישראלים לאורך השנים: עד שנות השבעים כל הזמרים שרו ברי"ש קדמית, בשנות השבעים החל להופיע אריאל זילבר, מרדן ופורץ גדרות, ושר ברי"ש אחורית בלבד, כאשר גידי גוב ורבים אחרים שרו עדיין ברי"ש קדמית בשנות השבעים אך מאוחר יותר ברי"ש אחורית, ובסוף התהליך, רבים מהזמרים שהחלו להופיע במחצית שנות השמונים או מאוחר יותר, כגון סי היימן, כבר מבטאים רק רי"ש אחורית.

גם בשידור נפלו המחיצות, ומלבד כמה דינזאורים כמו ירון לונדון, כל המדברים ברי"ש אחורית משתמשים בה גם בשידור. תהליך זניחת הרי"ש הקדמית בדיבור במעמד רשמי הוא ביטוי הלשוני של הסרת מחיצות כללית בחברה, אשר ביטוי אחר שלו, לשם הדגמה, הוא שינוי בקוד הלבוש והאפשרות ללבוש ג'ינס באירועים שבעבר דרשו לבוש רשמי.

האירוע הבא ימחיש את התהליך שבסופו הגיית הרי"ש הקדמית נעשתה ממוקפדת למגוחכת: באירוע לציון שישים שנה לבנייני האומה (מארס 2011), בהנחיית רבקה מיכאלי ודניאל פאר, שכידוע הנחו את פסטיבל הזמר העברי במהלך שנות השבעים, חמדה מיכאלי לצון וחיקתה את עצמה מקריינת ברי"ש קדמית, כמו לפני שנות דור, והקהל התפקע מצחוק!

ולמתעניינים שבחבורה, כאן המקום לבדוק את תולדות ההגה הנדון. על פי ספר יצירה, בלשון המקרא על פי מסורת טבריה היו שבע אותיות בעלות הגייה כפולה: בג"ד כפר"ת. כך ממש, לא רק בג"ד כפ"ת, אלא גם רי"ש. מה היו שתי ההגיות? קרוב לוודאי הגייה אחת קדמית ואחת אחורית (HUCA 66, 1995) והיות שאחרי תקופת המקרא והמשנה הפכה העברית משפה ללשון-כתב בלא לשון דיבור, שהגייתה מן הכתב תלויה במצאי ההגאים של כל קהילה לשונית לעצמה, נמצא שכל עדה קראה עברית בקול ברי"ש ששימשה אותה בלשון הדיבור: ארמית, יוונית, רומית, ערבית, וכו'.

בדורות האחרונים, רוב האשכנזים הגו והוגים רי"ש אחורית, וכך נותרו פני הדברים בעברית הישראלית הכללית. היות שהכתיב אדיש להבדל בין רי"ש קדמית לרי"ש אחורית, נראה כי לרי"ש האחורית לא תהיה תקנה בעברית הישראלית הכללית. ואף כי הרי"ש הרוסית היא קדמית למהדרין, יהודי רוסיה, ששפת אמם היתה יידיש עד לפני דור או שניים, למדו רוסית כשפת המדינה וידוע כי ילדים אף סבלו תדיר מרי"ש "יהודית" – בעיה שהצריכה לא אחת את עזרתו המקצועית של קלינאי תקשורת. לכן הסברה המהלכת כאילו בן-יהודה העדיף רי"ש קדמית בהגיית המופת בעברית מפני שהוא היה יהודי רוסי מייחסת ליהודי רוסיה של המאה ה-19 מאפיינים של יהודי רוסיה של סוף המאה ה-20; בן-יהודה הצעיר שאף ללמוד לימודי חול ונסע לרכוש השכלה כללית במוסקבה, ולשם כך הוא קודם כול למד רוסית.

סיפורן של החי"ת והעי"ן הגרוניות שונה בתכלית. חשבתם פעם למה החי"ת של 'רחל' נעשית Rachel אבל החי"ת של 'בית-לחם' נעשית Lehem? אין זאת, כי אם מוצאה של החי"ת בעברית המקראית כפול: אחת לועית כמו החי"ת המזרחית ואחת חֲפִית, כמו כ"ף רפה. ובמסורות ההגייה היהודיות של העברית, כל חי"ת הגויה ככ"ף רפה מלבד בקרב יהודים דוברי ערבית, שבקריאתם הוגים תמיד חי"ת לועית.

מחקרים על דינמיקה חברתית-לשונית מראים כי בתהליך הסיגול הלשוני של דוברי עברית משוערבת לעברית הישראלית הכללית, כלומר "השתכנזות" המבטא המזרחי, הביצוע הלועי נזנח בהדרגה. מחקרים אלה מראים כי קיימת היירארכיה בתהליך הסיגול: כשדוברי עברית יהודים בעלי רקע לשוני בערבית מסגלים את הגייתם לעברית הישראלית הכללית, החי"ת הלועית נעלמת לפני העי"ן. ההיירארכיה בסיגול ההגאים מעברית משוערבת לעברית ישראלית כללית מסתברת בראש ובראשונה על פי קריטריונים מבניים.

כידוע, הגיית עי"ן כאל"ף (ההגויה בד"כ כאפס עיצור) והגיית חי"ת ככ"ף רפה (לא דגושה) אחראיות לריבוי ההומופונים (מילים שוות הגייה בעלות כתיב שונה) בעברית הישראלית הכללית בהשוואה אל העברית המשוערבת. ואולם, מספר ההומופונים הנובעים מזהות חי"ת וכ"ף קטן משמעותית ממספר ההומופונים הנובעים מזהות עי"ן ואל"ף. כלומר, מספרם של זוגות מילים שוות הגייה כגון "אושר" לעומת "עושר" רב ממספרם של זוגות מילים כגון "משך" לצד "משח", ולכן גם הערות מטא-כתיביות כגון באל"ף או בעי"ן נפוצות יותר ממקבילותיהן בחי"ת או בכ"ף.

לפיכך, מתקבל על הדעת שדוברי עברית משוערבת משמרים את העי"ן, לפחות בחלק ממופעה, מתוך שמירה על הבחנה בין מילים שהן הומופוניות בעברית הישראלית הכללית, אבל על החי"ת הם מוותרים בנקל, כי התפקיד המבחין שלה קטן יחסית. כלומר, הכול עניין של מחיר ברמה התקשורתית וברמת ההשתלבות החברתית. בין אם סיבה מבנית זו תקפה ובין אם לאו, החי"ת הלועית שורדת רק בהיעדר תהליך סיגול לשוני והגייתה נתפשת כבעלת מסומנות גבוהה יותר מבחינה חברתית.

היות שהמגמות החברתיות-לשוניות נמדדות במונחי משיכה אל החזק בחברה והתרחקות מן החלש בה, העובדה שאחמד טיבי, דובר ערבית בעל השכלה, מדבר עברית בעי"ן אך בלי ח"ת, מעלה את השאלה אם בכך הוא מתרחק מההגייה העברית המזוהה עם יהודים מזרחיים.

והעי"ן? לעי"ן היתה מעין עדנה. כמו החי"ת הלועית, גם העי"ן לא שרדה בהגיית כלי התקשורת ולא השתלבה בעברית הישראלית הכללית. אצל היהודים בעלי רקע לשוני בערבית, מצב העי"ן, כמו החי"ת תלוי במשתנים חברתיים. משתנים אלה עשויים להסביר מדוע אלי ישי הוגה ח"ת ועי"ן לועיות באופן משמעותי יותר מאריה דרעי, והדברים תקפים גם לגבי השונות הרבה בהגייה בזמר המזרחי. ואולם, בשנים האחרונות, כך על פי התרשמות כללית, העי"ן הלועית מופיעה גם בלשונם של דוברי עברית ישראלית כללית אחדים, ואולי יותר מכך. במה דברים אמורים? ככלל, מדובר בהגיית עי"ן לועית על סמך הכתיב במטרה למשוך תשומת לב מיוחדת למבע, בין אם בהומור ובין אם בהדגשה מיוחדת.

הגיית עי"ן לועית בפי דוברי עברית ישראלית כללית הפכה זה כבר לסימן היכר לדיבור משועשע או המנסה לשעשע. כמו כן, קיימת נטייה להגות עי"ן לועית כהגייה מונחית-כתיב (spelling-pronunciation) לצורך הדגשת המבע, כמו שדוברים מדגישים לפעמים את הה"א (שבדרך כלל שומרת על זכות השתיקה) במילים אקספרסיביות כגון נהדר, nehedar, מדחים, madhim, מהמם, mehamem, ובמיוחד במילה תְמוּהָה בהגיית tamúha ולא tamúah, תכמתפרש מהניקוד. גם הדיבור המשועשע וגם דרך ההדגשה מושכים תשומת לב.

מי מדבר ככה? איש הרדיו והטלוויזיה, אברי גלעד, והוא לא לבד (ירון לונדון כבר העיר על זה). בימי "מה יש?" העליזים (אמצע שנות השמונים בגל"צ) איש לא חלם לשמוע אותו הוגה עי"ן מלבד בחיקויים, אבל בפרק הראשון של תכניתו "אברי גלעד מארח", התראיין אריה דרעי, והמאזין מושחז האוזניים בוודאי שם לב שגלעד הגה יותר עי"ן מאשר דרעי. ובתכניתו "המילה האחרונה" בגלי צה"ל, שכיחות העי"ן עולה ויורדת לפי גובה הדאחקה, וגם ג'קי לוי, חברו להגשה, מצטרף, אף על פי שלשונו היא עברית ישראלית כללית. ולפני שבועות אחדים, לוי וגלעד התגרו במגיש המבזק, סתם בשביל הקטע, והלה הצטרף לשידור ודיבר אתם בעי"ן לועית!

האם במשך הזמן והשימוש הדוברים ישכחו שהעניין התחיל כבדיחה והגיית העי"ן תיכנס לדיבור הרגיל ותונחל לדורות הבאים במסירה לשונית טבעית? האם הצורך התקשורתי לבדל בין הומופונים יטיל את כובד משקלו, הסטיגמה החברתית תוסר סופית והגיית העי"ן תתערה אל קרבה של העברית הישראלית הכללית בלא תלות במוצא הדובר או בשליטה בכתיב? כנראה לא, אבל אם זה יקרה, שלא תעשו את עצמכם מופתעים.

ישי נוימן הוא ד"ר לבלשנות מהסורבון, מרצה וחוקר ב State University of New York
Geneseo